

Հասմիկ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ (1773-1800) *

Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախը հարուստ պատմություն ունեցող հայկական գաղթավայրերից է, որին հայ պատմագրության մեջ նշանակալի տեղ է հատկացվել: Լինելով հայ քաղաքական մտքի օջախ, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ու հայ մշակութային կյանքի կրող՝ այն ոչ միայն նպաստել է ռուսահայերի հայապահպանմանը, այլև պահպանել է կապը մայր հայրենիքի հետ, իր հսկայական նպաստը բերել հայ-ռուսական բազմաբնույթ հարաբերությունների ամրապնդմանն ու զարգացմանը:

Ռուսահայ համայնքն էական զարգացում ապրեց XVIII դ. վերջին քառորդին, երբ թեմական գահը ստանձնեց արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը: Վերջինիս առաջնորդական ժամանակաշրջանը համընկավ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական կարևոր ուղղություններին, այն է՝ Ղրիմը, Անդրկովկասը և այլ տարածաշրջաններ միացնել Ռուսական կայսրությանը, ինչն ուղեկցվեց Ռուսաստանում հայկական բնակավայրերի ընդլայնմամբ: Ռուսահայ գաղթօջախը ոչ միայն մեծացավ նոր ներգաղթերի հաշվին, այլև բուռն զարգացում ապրեց:

1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և հետո Ղրիմը Ռուսական կայսրությանը միացնելու, տեղի թաթարական խանությունը թուլացնելու նպատակով ռուսական արքունիքը կարևոր նշանակություն էր տալիս քրիստոնյա բնակչությանը թերակղզուց դուրս հանելու խնդրին: Ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Գ. Պոտյոմկինը հայերի վերաբնակեցման հիմնական ծանրությունը դրեց Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի ուսերին¹:

Ղրիմից Ռուսաստան տեղափոխված հայերի պատմության տարբեր անդրադարձներում վեր են հանված գաղթի առանձնահատկությունները, դրդիչ հանգամանքները, նոր վայրերում հաստատվելուց հետո սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքում ձեռք բերված հաջողությունները և այլն: Սակայն, վերաբնակեցումների գործում առաջնայնացնելով քաղաքական դրդապատճառները, Ռուսաստանի տնտեսական ու ռազմավարական շահերը, փոքր-ինչ նսեմացել է հարցի պակաս տեսանելի կողմը, այն է՝ հայրենի վայրերը լքելու և նոր վայրերում հաստատվելու բարոյահոգեբանական և սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, դրանց հաղթահարումը, անհատի դերն ու մասնակցությունը գաղթօջախների հաստատման գործում և այլն:

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ *Տե՛ս Արмяно-русские отношения в XVIII веке: сборник документов под ред. М. Нерсисяна, т. IV, Ер., 1990, док. 267, стр. 399:*

Ղրիմահայերի՝ իրենց տարածքները լքելուց հետո Արդուությանը մեծ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի լքված բնակավայրերն ու մշակութային արժեքները չավերվեն ու օտարների կողմից չյուրացվեն: Նրա հոգածության առարկան դարձավ հատկապես Սբ Խաչ վանքը, որն ավերման ու վանքապատկան տարածքի օտարման վտանգի տակ էր:

Ղրիմի թերակղզին (1783 թ. ապրիլի 8-ին ընդունվեց Ղրիմի միավորման մանիֆեստը, 1784 թ. հունվարի 8-ին կնքվեց ակտի վերաբերյալ Թուրքիայի հետ համաձայնագիրը) Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռուսական կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց թերակղզին կրկին քրիստոնյաներով բնակեցնելու համար: 1794 թ. աշնանը Արդուությանը գալիս է Ղրիմ՝ այնտեղ վերահաստատված հայերի վիճակին վերահասու լինելու, ինչպես նաև Սբ Խաչ վանքի վերանորոգման աշխատանքներն անձամբ վերահսկելու և այնտեղ միաբանություն կարգելու նպատակով: 1794-1797 թթ. ընթացքում Սբ Խաչի, Կաֆայի Սբ Աստվածածին և մյուս վանքերի վանքապատկան և առհասարակ հայկական հողերի վերադարձի հարցերով Արդուությանը հայ հոգևոր գործիչների հետ բազում անգամ դիմում է տեղի կառավարությանն ու ռուս քաղաքական գործիչներին²: Նրանց բազմաթիվ դիմումների արդյունքում 1799 թ. հոկտեմբերի 28-ի կայսերական հրովարտակով հայերին թույլատրվում է վերահաստատվել Հին Ղրիմ քաղաքում, Թեոդոսիայում վերաբնակված հայերին էին վերադարձվում մի շարք հայկական եկեղեցիներ, Սբ Խաչ վանքին էին հատկացվում մերձակա հողերը, հայերին շնորհվում էր դավանանքի ազատություն, հիմնվելու էին հայկական դատարաններ, հայերը դասվում էին պետական բնակչության շարքը, տասը տարով ազատվում հարկերից ու տուրքերից, ստանում առևտրով ու արհեստներով զբաղվելու լիակատար ազատություն և այլն³:

Ղրիմի բնակչության այն հատվածը, որ չվերադարձավ նախկին բնակավայրերը, 1778-1779 թթ. ընթացքում Արդուությանի աջակցությամբ հաստատվեց իրենց հատկացված տարածքում՝ Դոն գետի աջ ափին՝ հիմնելով Նոր Նախիջևան (ներկայիս Դոնի Ռոստով) և Գրիգորիոպոլ քաղաքները, իսկ շրջակայքում՝ մի շարք հայկական գյուղեր: «Յովսեփ արքեպիսկոպոսի յորդորմամբ Խրիմու հայերը մօտ 20000 անձինք... գաղթեցին Ազովեան դաշտերը և երկու տարի մեծամեծ նեղություններով վրանաբնակ լինելուց յետոյ, Դոն գետի հովտում բնակություն հաստատեցին, ուր շինեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը և մի քանի գիւղ...»⁴:

Նպաստելով զրիմահայերի վերաբնակեցմանը՝ թեմական առաջնորդը մշտապես եղավ վերաբնակիչների կողքին՝ աջակցելով նրանց թե՛ հոգեպես, թե՛ նյութական բոլոր հնարավոր միջոցներով, քանի որ նորաբնակները նոր վայրերում հայտնվել էին սոցիալ-տնտեսական ծանր դրության մեջ: Արքեպիսկոպոսը նրանց վիճակի բարելավման համար փորձում էր ռուսական իշխանություններից

² Տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. 2951, թթ. 36ա, 96ա, 116բ, 128ա-128բ, 135բ, 200բ:

³ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, իմբ.՝ Միքայելյան Վ., Եր., 2003, էջ 199:

⁴ «Արարատ», 1886, Էջմիածին, թիւ 7, էջ 172:

ձեռք բերել արտոնությունների թույլտվություն: Հայտնի է, որ 1779 թ. Պետերբուրգում Հ. Արղությանն ու ցարական արքունիքում բարձր դիրք զբաղեցնող Հ. Լազարյանը հանդիպում են Գ. Պոտյոմկինին: Առիթն օգտագործելով՝ Արղությանը «...խնդրեցաք վասն Ղոխմու եկեալ ժողովրդոցն զԱռաստով...»⁵: Նրա ջանքերի շնորհիվ 1779 թ. նոյեմբերի 14-ին ռուսական կառավարությունից ձեռք բերվեց Նոր Նախիջևան քաղաքի բնակիչների համար տասը տարով մշակված հատուկ արտոնագիր՝ «Պրելվելգե», Գրիգորիոպոլի և աստրախանաբնակ հայերի համար՝ բազմաթիվ արտոնություններ⁶:

1780-1795 թթ. ընթացքում մոսկովյան և պետերբուրգյան շրջագայությունից մի քանի անգամ վերադառնալով թեմական նստավայր՝ Աստրախան և շրջելով շրջակա հայկական բնակավայրերով, արքեպիսկոպոսն ականատես է լինում հայ բնակիչների ծայրաստիճան թշվառությանը: Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի, Ղզլարի և այլ բնակավայրերի հայերը հուսահատ վիճակում ընդառաջ էին գնացել հոգևոր հորը՝ նրանից ակնկալելով իրենց բարեկեցությունը. «Ընդ յառաջ ելին մեզ գիւղացիքն լալով և կոծով անկանեին առաջի մեր և ճիշտ բարձեալ աղաղակաւ պատմեին զաղետս տառապանաց և աղբատութեան իւրեանց...»⁷:

Նորաբնակների վիճակի բարելավման, պետության հաշվին անհրաժեշտ պիտույքներով ապահովելու, որոշ հարկերից ազատելու, նրանց հատկացված հողատարածքներն ընդլայնելու և այլ հարցերով Արղությանը դիմում է Եկատերինոսլավի նահանգապետ Վ. Չերսկովին, որը «...զպէսպէս խնդիրս մեր վասն ժողովրդեանն կատարել խոստացաւ և զանկարելիս գրեաց քնեագին...»⁸, Գ. Պոտյոմկինին, զորավար Պ. Զուբովին, զադոնի խորհրդական Գ. Գագարինին⁹: Ռուսահայերի իրավիճակի մասին արքեպիսկոպոսը բարձրաձայնում էր նաև հայ քաղաքական ու մշակութային գործիչներին՝ Հ. Լազարյանին, Շ. Շահամիրյանին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցուն և այլոց¹⁰:

Արքեպիսկոպոսը գիտակցում էր, որ նոր արտագաղթը հայկական բնակավայրերից պետք էր կանխել տարածքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման գնով: Նախնառաջ անհրաժեշտ էր նորաբնակներին ապահովել տներով, կենցաղային ու հոգևոր կառույցներով: Նրա հորդորներով այդ աշխատանքների մի մասն իրականացրին հնդկաստանցի հայ նվիրատուները: Վերջիններիս օժանդակությամբ և Արղությանի նախաձեռնությամբ մինչև 1788 թ. և հետո Նոր Նախիջևանում կառուցվեցին տներ, աշխարհիկ ու մշակութային բազմաթիվ շինություններ:

⁵ Աղանեանց Գ., Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 23:

⁶ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. 2951, թթ. 6բ, 13ա, 15ա, 283ա-283բ, «Ազդարար», 1794, Մադրաս, թիւ 1, էջ 21:

⁷ Աղանեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 38-39:

⁸ Մատենադարան, ձեռ. 9647, թ. 27բ:

⁹ Глинка С. Собрание актовъ, относящихся к обозрению армянского народа, ч. III, Москва, 1838, стр. 345, Армяно-русские отношения..., док. 126, стр. 207, док. 267, стр. 399.

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 168բ, ձեռ. 2699, թթ. 156ա, 173բ:

Հայկական բնակավայրերի՝ օրեցօր ծաղկման վերաբերյալ քաղվածքներ ենք կատարել Շ. Շահամիրյանին հղած նամակներից. «...Նախիջևանն Նոր, յօր ըստ օրէ պայծառանայ շինութեամբ և աղքատքն հետևին ապրուստի իւրեանց»¹¹, գրում է Արդուրյանը 1785 թ. սեպտեմբերի 10-ին, կամ՝ «Նախիջևան շատ շէնքն է աւելացեալ, բոլորն քարեայ և գեղեցիկ...»¹², ոչ առանց հպարտության ներկայացնում է թեմական առաջնորդը: Տարբեր վայրերի իր ծանոթներին ու բարեկամներին տեղեկացնում է, որ նորնախիջևանցիների հոգսն ամբողջովին իր վրա է, և այժմ նրանց վիճակը լավ է:

Մակայն 1787 թ. հունվարի 3-ին Նոր Նախիջևանից Շ. Շահամիրյանին գրած նամակից զգացվում է, որ բնակչության վիճակն, այնուամենայնիվ, շատ առումներով մնում էր անմխիթար: Քաղաքում ակնհայտ էր սոցիալական խորը շերտավորում, ինչի պատճառով բնակչության մի հատվածը վերածվել էր չքավոր խավի: 1793 թ. սեպտեմբերի 20-ին Հ. Լազարյանին գրում է, որ իր բացակայության ընթացքում Գիգորիոսյոլ քաղաքի բնակիչները ո՛չ հաց, ո՛չ էլ դրամ չէին ստացել, իսկ շինարարությանը, ինչ որ ինքը ժամանակին կառուցել էր, ոչինչ չի ավելացել. «Տակաւին ողորմելի աղքատացն ի գետնափորս են և ի հիւղս»¹³: Բացի այդ, թուրքերի հետ պատերազմական իրավիճակը մեծ վնաս էր հասցնում հայ բնակչությանը: «...Դա մի աղքատ, սոված ժողովուրդ էր, եթէ Արդութեանի պէս բարձր դիրքի հոգևոր հայր չունենար: Նրա միջնորդությունների շնորհիվ ռուսական կառավարությունը հանձն առավ ոչ միայն քաղաքի շինարարությունը, այլև ժողովրդի ապրուստի միջոցի ծախսերը», գրում է Լեոն¹⁴:

Բնակչության աղքատ խավի վիճակի բարելավման նպատակով Արդուրյանը ստեղծում է հանգանակության «դաւթար», որպեսզի տեղի ունենորներն ու դրսի հայ մեծահարուստները գումար հատկացնեին: Այդ մասին Արդուրյանը պատմում է. «...սահմանեցի զմեծ դաւթար մի և գրեցի ի նմա զպատշաճաւոր յորդորմունս... թէ ով որ կամի քաղաքիս չքաւոր աղքատացն և տնանկաց, կուրաց, կաղաց և ցաւագնելոց օգնութիւն ինչ առնել ի կենդանութեան իւրում ի սմին դաւթարոջն, որպէս ի կտակի ձեռն դիցէ...»¹⁵: Իսկ երբ 1789թ. լրացավ տասը տարին, ինչ ռուսական կառավարությունը Նոր Նախիջևանի հայերին ազատել էր հարկերից, հայ բնակչության խնդրանքով Արդուրյանի գլխավորությամբ նոր խնդրագիր է կազմվում՝ քաղաքի բնակիչներին ևս տասը արտոնյալ տարի շնորհելու, հարկերի զիջման և նոր հողերի տրամադրման առաջարկով: Արդուրյանն ուղևորվում է Ռուսաստանի մայրաքաղաք՝ անձամբ ներկայացնելու խնդրագիրը և վերահասու լինելու դրա իրագործմանը, չնայած այն հանգամանքին, որ շրջագայությունները խիստ ծանր էին անդրադառնում հոգևոր հոր առողջական վիճակի վրա:

¹¹ *Армяно-русские отношения в XVIII веке, док. 225, стр. 335.*

¹² *Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 176բ:*

¹³ *Նույն տեղում, ձեռ. 2951, թթ. 29ա, 91ա:*

¹⁴ *Լեո, Յովսէփ կաթողիկոս Արդութեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 89-90:*

¹⁵ *Մատենադարան, ձեռ. 2699, ձեռ. 2951, թ. 42բ:*

Սանկտ Պետերբուրգում գտնվելու ամբողջ ժամանակն արքեպիսկոպոսը ծախսեց վերաբնակիչ հայերի համար արտոնագրերի ձեռքբերման անդուլ աշխատանքների վրա. «...դեգերելն մէր աստ վասն երջանկութեանն նոցին և սպասելն գալստեանն պրվելէկի...»¹⁶: Նրա քայլերի մասին տեղեկանում ենք Ռուսաստանի մայրաքաղաքից Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի, Աստրախանի և այլ վայրերի հայ դատավորներին ու հոգաբարձուներին, երևելի անձանց, հոգևոր գործիչներին ուղարկած նամակներից, որոնցում տեղեկացնում է պետերբուրգյան յուրաքանչյուր օրվա գործունեության մասին: Արտոնագիրը հաստատման երկար ճանապարհ պետք է անցներ, հաստատվեր «թագաւորական էքսպէտիցիայի» կողմից, վերջում՝ արժանանար թագուհու վերջնական կնքմանը: Նոր Նախիջևանի օրինակով փոքր-ինչ ուշ կազմվեց նաև Գրիգորիոպոլի հայերի համար արտոնագրի նախագիծ, հաջորդը պատրաստվում էր աստրախանահայերի վերաբերյալ: Արղությանի ուշադրության կենտրոնում էին նաև Հյուսիսային Կովկաս-Մերձկասպյան շրջանների հայկական համայնքների (Դերբենդ, Ղզլար, Մոզդոկ և այլն) կյանքի հարցերը: Ռուս քաղաքական գործիչ Ա. Բեզբրոդկոյին ուղղած խնդրագրի մեջ Արղությանը խնդրում է Ղզլարի ու Մոզդոկի հայերին ևս արտոնություններ շնորհել:

Ի վերջո, 1797թ. նոյեմբերից մինչև 1798թ. ապրիլն ընկած ժամանակահատվածում Սանկտ Պետերբուրգից գրած նամակներով արքեպիսկոպոսը մեծ ուրախությամբ ավետում է Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի և այլ բնակավայրերի վերաբերյալ հրովարտակների հաստատման լուրը¹⁷: Ցարական կառավարությունը Դերբենդի հայերին ռուսական տարածքներ վերաբնակվելու թույլտվություն էր տալիս, մյուս հայաքաղաքների բնակիչները դարձյալ տասը տարով ազատվում էին հարկերից, թույլտվություն էին ստանում կառավարվել սեփական օրենքներով ու սովորույթներով, դրամական օժանդակություն էին ստանում և այլն:

Հ. Արղությանի ուշադրությունից դուրս չեն մնացել նաև եկեղեցական գործերի կազմակերպման աշխատանքները: Արքեպիսկոպոսն զգում էր, որ իր բացակայության ընթացքում թեմում իրավիճակը դուրս է գալիս վերահսկողությունից: Աշխատելով հեռավորությունից կարգավորել գործերը՝ 1797-1798թթ. ընթացքում Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի և շրջակա բնակավայրերի հայ հոգևոր գործիչներին ուղղած նամակներում պատվիրում է հոգևորականությանը միաբան պահել, հասարակության հետ սիրով լինել, դատավորներին հորդորում է միմյանց հետ հաշտ լինել, խոհեմությամբ կառավարել ժողովրդին ու ճշտապահորեն կատարել պարտականությունները, հոգ տանել գոյագուրկ գյուղացիների մասին¹⁸: Կոնդակներով դիմում էր թեմի իրավասության տակ գտնվող բնակիչներին՝ կոչ անելով ենթարկվել թեմի փոխանորդներին և չչեղվել հայ առաքելական եկեղեցու դրույթներից: Նրա շնորհիվ կանոնակարգվեց թեմում հոգևոր վարչական գործերի կառավարության կանոնադրությունը,

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 227բ:

¹⁷ Նույն տեղում, թթ. 138ա, 172ա-172բ:

¹⁸ Նույն տեղում, թթ. 133բ, 137ա-137բ, 184ա, 196բ, 227բ, 250ա:

ինչի նպատակն էր՝ հստակորեն տարանջատել հոգևոր և աշխարհիկ կառույցներն ու հստակեցնել դրանց իրավասությունների սահմանները, հստակեցնել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նկատմամբ պարտականությունները, ստեղծել հայկական հոգևոր դատարան, վերահսկողության տակ պահել թեմին ենթակա հոգևոր կառույցների գործունեությունը, պայքարել ուղղադավանության, կաթոլիկության, դավանափոխության դեմ և այլն:

Հովվապետի հոգսերից մեկը հայերի ռուսանալու վտանգն էր, ինչի դեմ նա անձնուրաց պայքարում էր: Հայերը, տարբեր՝ հատկապես սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներից ելնելով, փոխում էին դավանանքը, իսկ տեղացի ռուս հոգևորականներն իսկույն մկրտում էին. «պարտքատերք և փախստականք գնան և նոքա ընկալնուն»¹⁹: Արդությանը դիմում է հղում տեղի ռուս եպիսկոպոսին, սակայն վերջինս ոչ միայն պատասխանի չի արժանացնում, այլև դատապարտում է. «...որպէս համարձակեցաւ հայոց արքեպիսկոպոսն ինձ գիր գրել և զիա՞րդ համարձակեցաք... կատարել զօրէնս ձեր»²⁰: Այնինչ, ինչպէս գրում է հոգևոր հայրը. «Ի մեկծն կա ուկագ...որ առանց հարցման չընդունեն և չմկրտեն: Բայց հրամանին ոչ ոք է ունկնդիր»²¹:

Արդությանի՝ ռուսահայ թեմում ծավալած բազմաբնույթ գործունեության կարևորագույն արգասիքներից էր մշակութային կյանքում կատարած բարեփոխումները: Նրա անմիջական մասնակցությամբ տեղի ունեցան տպարանի և դպրոցների բացում, եկեղեցաշինության և մշակութային մյուս ոլորտների կյանքի աշխուժացում: Նրա ջանքերով Սանկտ Պետերբուրգում գործող Խալդարյան տպարանը տեղափոխվեց նախ՝ Նոր Նախիջևան (1789թ.), ապա՝ Աստրախան (1795 թ.), որտեղ տպագրական-հրատարակչական ծավալուն աշխատանքներ իրականացվեցին²²: Այդ ամենը նպատակ էր հետապնդում վերահսկողության տակ առնելու հայ տպագրության գործը, նպաստելու նորարակ հայերի շրջանում ռուսաց լեզվի և ռուսական սովորույթների տարածմանը, հայկական գաղութներում ազգային արժեքների, հայոց լեզվի պահպանմանը, հայ բնակչությանը հասու դարձնելու հայոց պատմությանը և մշակույթին:

Իր թեմակալության ընթացքում Արդությանը կառուցել և օժել է բազմաթիվ եկեղեցիներ, որոնցից առանձնացնելի է Նոր Նախիջևանի Սբ Խաչ վանքը՝ Ղրիմի համանուն վանքի տեսքով: Վանքի կառուցումն ուներ խորհրդանշական նշանակություն, այն է՝ մեղմացնել դրիմահայերի կարոտն իրենց նախկին բնակավայրերի նկատմամբ:

Արդությանը մեծ նպաստ բերեց ռուսահայերի կյանքում առևտրի և արհեստների, գյուղատնտեսության զարգացմանը: Նրա անմիջական վերահսկողությամբ թեմի տարբեր բնակավայրերում բացվեցին գործարաններ, խանութներ,

¹⁹ Մատենադարան, թ. 99բ:

²⁰ Նույնը:

²¹ Նույնը:

²² Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունը, Եր., 1985, էջ 149:

հիմք դրվեց հողագործությանն ու անասնապահությանը, գինեգործության, օղեգործության զարգացմանը: Նրա միջնորդությամբ ռուսական կառավարության կողմից հայ առևտրաարդյունաբերական խավն ազատվեց հարկային պարտավորություններից: Նոր Նախիջևանի Կարապետ վարդապետին 1799 թ. ապրիլի 7-ին գրում է. «...յաղագս ապրանց մաքսն մեզ շնորհելոյն դնել ի հոգևոր դատարանի մերում»²³: 1799 թ. մայիսի 13-ին աստրախանահայերին գրած նամակում տեղեկացնում է. «...բոլոր հասարակութիւն Հաշտրախանու գրեցաք զհաստատութիւն կացութեանն նոցա յատուկ պրովէկկաւ զազատ վաճառականութիւն և ապրանաց չտալն զմաքս»²⁴:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ իր ազգանվեր գործունեությամբ Արղուժյանը մեծ ավանդ է թողել ռուսահայ թեմի սոցիալ-տնտեսական ու հոգևոր-մշակութային կյանքում: Նրա գործունեության շնորհիվ աճեց ռուսահայ բնակչության թիվը, զարգացավ տնտեսական կյանքը, ընդլայնվեցին հայերի իրավունքները, պահպանվեց ու հարստացավ գաղթօջախի հոգևոր մշակույթը: Այս ամենը մեծ չափով նպաստեց հայ առաքելական եկեղեցապատկան ռուսահայ թեմի հեղինակության և դերի բարձրացմանն ու ռուսահայերի հոգևոր միասնության ամրապնդմանը:

ИОСИФ АРХИЕПИСКОП АРГУТЯН-ПРЕДВОДИТЕЛЬ АРМЯНСКОЙ ЕПАРХИИ РОССИИ (1773-1800)

___ Резюме ___

___ А. Амирджанян ___

Статья посвящена деятельности епархиального предводителя армянской церкви в России – архиепископа Иосифа Аргютяна. И. Аргютян играл важную роль в основании городов Новой Нахичевани, Григориополя и в деле организации переселения армян в конце XVIII в. Его усилиями были определены права и обязанности духовной власти Новой Нахичевани, Астрахани и других армянонаселенных районов, урегулированы духовные дела епархии. Его деятельность способствовала развитию интеллектуальной жизни епархии, его усилиями была открыта типография, были построены церкви. Таким образом, своей деятельностью И. Аргютян всячески способствовал не только социально-экономическому, но и духовно-культурному развитию русских армян.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ամիրջանյան Հասմիկ Հովհիկի - պ. գ. թ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

E-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

²³ Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 260ա:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 265բ: